

ՊԱՐԹԵԻՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ե Ի

ՆՐԱՆՅ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՅ ՀԵՏ.

(250 Քրիստոսից առաջ — 226 Քրիստոսից յետոյ).

(Շ ա Ր ո ճ ա կ ո չ ք ի չ ա ն ե ռ վ ե Ր է). *

Հոռվիս—պարթևական պատերազմները
Հայաստանի համար:

Հայաստանին տիրապետելու խնդիրն այսպէս յաջող լուծումն ստանալուց յետոյ՝ պարթևների և հռովմէացոց յարարերութիւնները բարեկամական դարձան. Վոլազազէսն և Վեսպասիանոսը բարեկամ էին միմեանց մինչև 75 թուականը, սակայն պարթևաց աշխարհը չը կարողացաւ այդ խաղաղութեան պտուղները վայելել, որովհետև Վրկանի թագաւորը Դերբենդի պահակը բանալով՝ Ալաններին բաց թողեց պարթևաց երկիրը 72 թուին. Ալաններն աւերեցին Մարասանը և Հայաստանն ու մեծ աւառով նկատեցին: Երեք տարի վերջն Ալանները բուն պարթևաց երկիրն արշաւեցին և Վոլազազէսին այնպէս նեղը ձգեցին, որ սա Վեսպասիանոսից օգնութիւն խնդրեց, սակայն կայսրը մերժեց նրա խնդիրը. Ալանների այս արշաւանքներն էին պատճառ, որ Վեսպասիանոսն ու նրա որդիքը Վրաց Մեթրիդատեսի բերդերն ամրացրին. Վեսպասիանոսի մերժումըն Վոլազազէսին օգնելու քիչ մնաց որ պատերազմի առիթ լինէր, բայց դարձեալ յաղթեց կայսեր խաղաղասիրութիւնը և սպառնացող վտանգի առաջն առնուեցաւ. Ալանների արշաւանքից քիչ յետոյ մեռաւ Վոլազազէսը, որ պարթևաց նշանաւոր թագաւորներից մէկն էր և որին պարտական ենք Զենդանեստայի մնացորդների ժողովածուն:

Երբև յաջորդ Վոլազազէսի տեսնում ենք զրամների վրայ երկու թագաւոր, սկսուած 78 թուի յունիս ամսից, սրանցից մին մօրուսաւոր է և մերձաւորապէս 25 տարեկան, սա կոչուում է Վոլազազէս Բ. միւսն աւելի երիտասարդ, Պակորոս (Բակուր) Բ. անուամբ, երեւի սրանք երկու ամիռակից եղբայրներ էին. Բակուրի զրամները հասնում են մինչև 84 թուականը, մինչ Վոլազազէսի վերջին զրամը 79 թուինցն է, որից յետոյ հանդէս է գալիս մի Արտաւանէս Դ.: Սա պաշտպան է հանդիսանում Փոքր Ասիայում երևան եկած կեղծ Ներոնին, ապաստանարան է տալիս նրան և սպառնում է Տիտոս կայսեր, որ բռնութեամբ այս Ներոնին Հռովմայ գահի վրայ կը բազմացնի. Այս սպառնալիքը չ'իրագործուում, որովհետև

պարթևաց երկրում ներքին խռովութիւններ են տեղի ունենում, որ դադարում են միայն 93 թուին, երբ միահեծան տէր է դառնում Բակուր Բ. սա 110 թուին դեռ իշխում էր, որովհետև այդ թուականին նա եղեւոյ թափուր մնացած գահը ծախեց Արգար բար Եղատին. Բակուրից յետոյ 110—113 թուականին պարթևական գահի համար կռուում են Օսրոյէս, Վոլոգազէս և Մեհերդատէս 2. Թեկնածուները, որոնցից ոչ մէկը յաղթող չի հանդիսանում, ուստի ներքին պատերազմներն անընդհատ շարունակուում են:

Այս հանգամանքում՝ Օսրոյէսն անխոհմութիւն ունեցաւ էքսեղաբէսից, որին իւր հայր Բակուրն առանց հռովմէացոց կողմից արգելքի հանդիպելու Հայաստանում թագաւորեցրել էր, զանդ խլելու եւ տալու Բակուրի միւս որդուն. Պարթւամասիւրիսին: Սրանով հռովմէացոց միջամտութիւնն անխուսափելի է դառնում: Տրայանոս կայսրը 113 թ. հոկտեմբերին սկսում է իւր արշաւները դէպի արեւելք: Օսրոյէսի ղեկավարները, որոնք խաղաղութիւն էին առաջարկում եւ խնդրում հայկական թագը Պարթւամասիւրիսի համար, կայսեր պատահեցին Աթէնքում կայսրը նրանց յետ դարձրեց, յայտնելով որ պատասխան կը ստանան տեղն ու տեղը:

Տրայանոսը 114 թուին մտաւ Հայաստանի սահմանը, առանց պատերազմի զրաւեց Արտամիստան: Արեւմտեան Հայաստանի նախարարներն ու թագաւորն արդէն նրան ընդառաջ էին դուրս եկել: Պարթւամասիւրիսն խոնարհ ռժով գրել էր նրան իւր խնդիրը եւ անձամբ եկաւ Էլէգէա, ուր գահի վրայ բազմած կայսեր առաջ, հռովմէական քանակի զինացը, իւր թագը վայր դրաւ, այն խաբուսիկ յուսով, որ Տրդատի պէս ինքն էլ յետ կը ստանայ նոյնը կայսրից: Տրայանոսը յայտնեց հայոց թագաւորին, որ ինքը Հայաստանը պիտի հռովմէական գաւառ դարձնի, քացի սրանից առաջարկեց նրան թողնել հեռանալ Հայաստանից եւ իւր հրամանը կատարել տալու համար. մի հռովմէական պահակախումբ տուաւ նրան ուղեկից: Պարթւամասիւրիսը կամեցաւ փախչել հռովմէացի զինուորների հսկողութիւնից եւ սպանուեցաւ: Այս դիպուածից յետոյ զրաւուեցաւ ամբողջ Հայաստան:

նը եւ սահմանակից ազգերի մանր թագաւորները հպատակութիւն յայտնեցին կայսեր: Տրայանոսը յետ դարձաւ Հայաստանից դէպի Նգեսիա, որի թագաւորը նոյնպէս ընդառաջեց և հպատակութիւն յայտնեց: Միջազեւտքում 115 թ. պատերազմներ տեղի ունեցան: Վայսեր գլխաւոր ընդդիմադրողն եղաւ Ադիաբենի Մերազապէս արքան, որի նախնիքը Վոլազապէս Ա-ի ժամանակ ևս պաշտպանել էին տէրութիւնը Ներոնի զօրաւորների դէմ: Մերազապէսին պատկանող Մծրինն առան հռովմէացիք, նորա դաշնակից Սինգարայի իշխան Սանուն փախաւ Ադիաբենէ և նրա երկիրն անցաւ հռովմէացոց ձեռքը: Այս կոիւնների ժամանակ Օսրոյէսի անունը միանգամ է յիշուում: Նա մարտ էր մղում Կորոնիյնէի [Կորդուաց աշխարհ] Մանիսարոսի դէմ: որ Պարթամասիրիսի արտաքսուելուց յետոյ Հայաստանի մի քանի գաւառները գրաւել էր: Մանիսարոսը նեղն ընկնելով Օսրոյեսից, իւր տիրապետած երկրներն առաջարկեց Տրայանոսին: Վայսըրը տեսնելով՝ որ նրա խոստումները կեղծ են, նուաճեց Կորդուաց աշխարհը և Հայաստանին սահմանակից Մարաց [Մարկոմոդի] երկիրը:

Միջազեւտքն այժմ հռովմէական գաւառ դարձաւ և կայսրն ստացաւ Պարթիկոս պատուանունը 115 թուին: Եաջորդ տարին Տրայանոսը Տիգրիսն անցաւ, նուաճեց Մերազապէսի տէրութիւնը և կապմեց մի նոր հռովմէական գաւառ Ասորեստան անուամբ: Այդ տեղից կայսրը զիմից դէպի Բաբելոն առանց ընդդիմութեան հանդիպելու, որովհետեւ ներքին խռովութիւնները գեռ շարունակուում էին Պարսկաստանում: Վայսըրը անցաւ Տիգրիսի ստորին հոսանքից միւս կողմն և տիրեց Տիգրանին: Օսրոյէսի աղջիկը և թագաւորական գահն ընկան կայսեր ձեռքը, իսկ ինքը Օսրոյէսը փախաւ եւ ապաստանարան գտաւ Հայաստանում: որի հիւսիսային մասերը կառարելապէս նուաճուած չէին կայսրից:

Տրայանոսը շարունակեց իւր արշաւանքը դէպի հարաւ և պարսից ծոցից նաւատորմ իսկ ուղարկեց դէպի Բահրայն կղզիքը, Հէնց այդ միջոցին ապստամբեցին նուաճուած երկրները և հռովմէական գաւառ հրատարակուած բոլոր երկրներում ջարդեցին և կամ դուրս քշեցին հռովմէական պահակ գնդերը: Ապստամբութեան կենդրոնն էր Ասորեստանը. ապստամբներին զուլու էր անցել Մեննըր-դուէս Զ: գահի համար պատերազմող պարթեւներից մէկը: Սա արշաւեց մինչև Կորմոզենէ, ուր ձիւց վայր ընկնելով մեռաւ: Նրան յաջորդեց իւր որդի Սանատրուկ Բ: որի հետ միացաւ Հայաստանից Օսրոյէսի որդու Պարթամաս-

պատի առաջնորդութեամբ հասած զօրքը: Ինչպէս երևում է պարթեւական թագի թեկնածուների մէջ հաշտութիւն էր տեղի ունեցել, ուստի և երկու հօրեղորորդիք շարունակուում էին կուռել Հռովմի դէմ: Տրայանոսի ուղարկած երկու զօրավորներից մինը բոլորովին ջարդուեցաւ, իսկ միւսը Լուսիոսը, իւր կողմը գրաւեց Պարթամասպատին, որ զիշերով թողեց Սանատրուկի բանակն ու անցաւ հռովմէացոց կողմը: Սանատրուկը ջարդուեցաւ յաջորդ օրուան ճակատում և սպանուեցաւ: հռովմէացիք տիրեցին Մծրինն, առին և կործանեցին Նգեսիան և Սելեկիան: Թէպէտեւ ապստամբութիւնը յաջողութեամբ ընկճուեցաւ, բայց Տրայանոսը տեսաւ, որ անհնարին էր այդ նուաճած երկրները ձեռքին պահել, ուստի Տիգրանի մօտ, մի դաշտավայրում, հռովմէական և պարթեւական բանակի առաջ պարթեւական թագով պսակեց Պարթամասպատին (116 թ.):

Եաջորդ տարին կայսրը Միջազեւտքի Ատրէքաղտքը պաշարեց, բայց առնել չը կարողանալով և հիւանդանալով՝ դարձաւ Ասորիք. այնտեղից ևս ուղևորուեց Հռովմ, բայց ճանապարհին մեռաւ 117 թ. օգոստոսի 7-ին: Պարթամասպատէսը չը կարողացաւ դէմ դնել իւր հօրը և Օսրոյէսը կրկին տիրացաւ իւր գահին: Հազրիանոս կայսրը լաւ հասկանալով՝ որ չէ կարող նոր նուաճուած գաւառները, Ասորեստանը, Միջազեւտքն ու Հայաստանը պահել առանց հռովմէական զօրքի: հրաժարուեցաւ զբանցից և եփրատը կրկին սահման դարձրեց հռովմէական կայսրութեան: Այդ միջոցին Պարթամասպատէս * ստացաւ Ռեհայի կամ Նգեսիոյ թագաւորութիւնը, ուր իշխեց 119—123 թ. Տրայանոսի արշաւանաց և տիրապետութեան քաղաքականութիւնը միայն այն հետեւանքն ունեցաւ, որ պարթեւաց տէրութեան թուլութիւնը պարզուեցաւ: Ներքին խռովութիւնները չէին զադարում: Օսրոյէսի հետ միասին կամ իրրեւ նրան հակաթող շարունակուում էր Վոլազապէսը գեռ դրամներ կոխել, Հազրիանոսի օրով պարթեւների յարաբերութիւնները բարեկամական էին և 123 թուին պատերազմի սպառնացող վտանգի առաջն առնուեցաւ կայսեր հետ բանակցութեամբ: այդ միջոցին էր, որ Պարթամասպատէս հեռացուեցաւ Նգեսիոյ թագաւորութիւնից, որովհետեւ նրա ներկայութիւնը մի մշտական սպառնալիք էր արքայից արքայի համար: Նգեսիայում գահն անցաւ կրկին նախկին եդեսական հարստութեան: Օսրոյէսի գերի ընկած աղջիկն ազատութիւն ստացաւ 130 թուին, իսկ թագաւորական գահը մնաց դարձեալ հռովմէացոց ձեռքը:

* Ռեհայի թագաւորների կարգում սա կոչումն է Պարթամասպատ:

Օսրոյէսի վախճանից յետոյ միաճեման տէր եղաւ Վոլազագէս Բ. Սրա ժամանակ, 135 թ. Աւանները կրկին հեղեղեցին Փարաստանը շնորհիւ վրաց Փարսնանէս Բ. թագաւորի որ նրանց առաջ բաց էր արել կովկասեան ացքերը, Աւանները աւերեցին Հայաստանի եւ Կապպադովկիայի մի քանի նահանգները: Այս առթիւ յիշուում է մի Վոլազագէս թագաւոր, որ զանգառուեց կայսեր Փարսամանէսի վրայ, որ սակայն անձամբ Հռոմ՝ գնաց եւ մեղմացրեց կայսեր թարկութիւնը: Այս Վոլազագէսն էր Հայոց այն թագաւորը, որ անուամբ մեզ յայտնի չէ եւ որին Հայորիանոսը թագաւորեցրեց 117-ին եւ ապա 140—143-ին նրան մի յաջորդ նշանակեց: Սուրբարար այս Վոլազագէսին չիօթում են պարթեւաց Վոլազագէս Բ.-ի հետ, որ զբաժնեկրին Նախիւժ՝ մեռել է 148 թուին, 76 տարի թագաւորելուց եւ 93 տարի ապրելուց յետոյ:

Վոլազագէս Բ.-ին յաջորդեց Վոլազագէս Գ.: Սա կամենում էր տիրել Հայաստանին, բայց դեռ եւս կոխ չը սկսած՝ 155 թուին Անտոնիոս Պրոս կայսեր հետ Անտիոքում տեսակցութիւն ունենալով, յետ կեցաւ իւր մտադրութիւնից զոնէ մի առ ժամանակ, Պարթեւաց թագաւորը պատերազմի պատրաստութիւն սկսաւ տեսնել եւ Անտոնիոս Պրոսի մահուանից յետոյ յարձակուեցաւ Հայաստանի վրայ 162 թ.: Հռոմի պաշտպանեալ Սոհեմոս թագաւորը վնասուեցաւ Հայաստանից եւ նրա տեղը թագաւորեց Բակուրը: Կապպադովկիայի յոռիմէական զօրավար Էլիոս Սեւերինոսը յարձակուեց Հայաստանի վրայ, բայց Էլեգէայի մօտ չը ճապատուեց պարթեւաց թագաւոր Օսրոյէսի զօրքերից եւ նրա ամբողջ լեզինը չարդուեցաւ: Ինքը Սեւերինոսը իւր սրի վրայ ընկաւ եւ սպանեց իրեն: Պարթեւները մօտն Կապպադովկիա եւ ապա Ասորիք եւ մեծ աւերմունք գործեցին, Հռոմէական զօրքերն Ասորիքում եւս յաղթուեցան եւ նեղն ընկած գաւառացիք սկսան միտումներ ցոյց տալ Հռոմից բաժանուելու, Վերջապէս Հռոմից ժամանեց կայսեր եղբայրը, Լուկիոս Վերոսը, որի հմուտ զօրավարը Աւիդիոս Կասսիոսն սկսաւ զիմադրութեան պատրաստուել, Հռոմէացիք խաղաղութիւն առաջարկեցին, որ Վոլազագէս Գ. մերժեց, Այս պատերազմը, որ պաշտօնապէս կոչուում է «նայիական եւ պարսեւական» շարունակուում էր երկու զանապան վայրերում, Հայաստանը կրկին գրաւեցին Հռոմէացիք Ստատիոս Պրիսկոսի ձեռքով, սա Երտաշատն առաւ եւ գահընկեց արաւ Բախուրին (163), կրկին թագաւորեցրեց Սոհեմոսին, որին գա-

հի վրայ բարձրացնելն յանձնուեցաւ Մարտիոս Վերոսին, Պրիսկոսի յաջորդին, Հռոմէացի զօրավարն այդ գործը խաղաղութեամբ եւ համոզելով զԷլիոս բերաւ (164), Աւիդիոս Կասսիոսն ինքն անձամբ պէտք է պարթեւների առաջն առնէր Ասորիքում, Եւրոպոսի մօտ տեղի ունեցած ձակառամարտում Վոլազագէսը յաղթուեցաւ եւ Ասորիքից յետ քշուեց, Հռոմէացիք մօտն հիւսիսային Միջագետք, Նդեփան պաշարեցին եւ առան. երկար զիմադրութիւն ցոյց տուաւ Մծբինը, սակայն վերջն ընկաւ թշնամեաց ձեռքը, Նեքքին խռովութիւնները ստիպեցին Վոլազագէսին թողնել Միջագետքն ու անցնել Տիգրիսի միւս կողմը, Կասսիոսը հետեւեց նրան եւ առաւ Սեւեկիան, որ 400 000 ընակիչ ունէր այն ժամանակ, Հռոմէացիք իրեն բաւական Սեւեկիա մանկուց յետոյ, պատրուակ գտան քաղաքը կողոպտելու եւ այրելու, որով ոչնչացաւ հելլենական քաղաքակրթութեան այդ կեդրոնը, Կասսիոսը զիմեց Տիգրոն եւ արքունի դղեակը աննշով աւերեց ու հողին հաւասարացրեց, Յաղթական կերպով 165 թ. Կասսիոսը դարձաւ Ասորիք, Այդ յաղթանակների ժամանակ անգործ չէր եւ Մարտիոս Վերոսը, որ Հայաստանից միտաւ Ատրպատական եւ մեծամեծ յաջողութիւններ ունեցաւ: Երկու կայսրները այս պատերազմների շնորհիւ ստացան Արմենիկուս, Պարթիկուս, Մաքսիմուս եւ Մեդիկուս տիտղոսները: Բառամեայ պատերազմներից յետոյ խաղաղութեան դաշն կուեց 166 թուին: Այս դաշինքի գլխաւոր կէտն էր—Միջագետքի Հռոմէացոց ձեռքն անցնելը, Լուկիոս Վերոսը Նդեփայում թագաւորեցրեց Մանուին, իսկ ինքը գնաց Հռոմ՝ իւր յաղթութիւնները տօնելու, Հռոմէացիք իրենց այս մեծ յաղթութիւններից չափաւոր կերպով օգտուեցան, բայց պարթեւաց զօրութեան վերջին հարուածը տուին, այսուհետեւ պարթեւաց թագաւորութիւնն արդէն դէպի քայքայումն է դիմում:

Պարթեւաց երկիրը քառանամեայ խաղաղութիւն վայելեց այս պատերազմից յետոյ. Վոլազագէս Գ.-ին յաջորդեց 191 թ. Վոլազագէս Գ., սրա օրով Սեւերոս կայսրը արշաւեց նախ Միջագետք (195 թ.), որ պարթեւները զբաւել էին օգուտ քաղելով Հռոմէացոց նեքքին կռիւներից, Ուռհայի թագաւոր Արգար Ը. անմիջապէս հպատակութիւն յայտնեց կայսրի, Աշիարանէն գրաւեց, հարաւային Միջագետքը նուաճելով դարձրեց Հռոմէական գաւառ, Սեւերոսի եւ Ալեքսանդր մէջ ծագած պատերազմից օգտուելով պարթեւները զիմեցին Միջագետք եւ պաշարեցին Մծբինը, Սեւերոսը Ալեքսանդրին յաղթելուց յետոյ 197 թուին եկաւ Ասորիք, իսկ 198 թուին, երբ Միջագետք արշաւեց, պար-

թեւերն տաւոց կոուի յետ քաշուեցան: Սեւերօր սկսաւ Մծրնում՝ մեծամեծ պատրաստութիւններ տեսնել առաջիկայ պատերազմի համար: Նորան օգնում էր պարթեաց թագաւորի Տրգատ անունով եղբայրը: Եփրատի ընթացքով դէպի հարաւ դիմեց հռովմայեցոց բանակն ու նաւատորմիդը 199 թ., Բաբելոնիայից նա անցաւ դէպի Տիգրիս և յանկարծակի բերելով ջարդեց պարթեական բանակը: Նոյն տարուան ձմեռը առաւ նա Տիգրոնը, որտեղից 100,000 հոգի գերի վարեց և քաղաքն էլ աւերեց: Կայսրը չը հաշտեց Վոլապագէսին և պաշարի ներդուծին քաշելով՝ ստիպուեց յետ նահանջել: Միջագետքում Սեւերօր փորձեց Լատրա քաղաքն առնել: Բայց չը կարողացաւ, ուստի մտաւ Ասորիք 200 թ.: Եւաջորդ տարին Սեւերօրը գրաւուած էր Հայաստանում: Այնտեղ ևս հռովմեական զենքի ոյժը ցոյցը տալուց յետոյ կրկին դիմեց Լատրայի վրայ: Բայց առնել չը կարողանալով՝ ամօթմահար յետ գարձաւ: որով Լատրայի փոքրիկ իշխանութեան զէնքի փառքը շատ բարձրացաւ և հռովմայեցոցն ընկաւ:

Վոլապագէս Դ. մեռաւ 209 թ. նրան յաջորդեց իւր որդի Վոլլազազէս Ե. սրա ժամանակ սկսան ներքին կռիւները Պարսիս նահանգում: որոնք վերջը կործանիչ եղան պարթեաների համար: Արտաւադանը թագաւորի եղբայրը: 213 թ. ին իրեն թագաւոր հրատարակեց: Բայց 216 թ. ին միայն զօրացաւ և տիրեց մայրաքաղաքին: Անտոնինոս Պիոսը Արտաւադանէս Ե.-ի աղջիկն իրեն կնուծեան խնդրեց: Բայց մերժումն ստանալով՝ պատերազմ հրատարակեց և արշաւեց պարթեաց երկիրը: Հռովմեացիք աւերեցին Ագիսթանէի հիւսիսային սահմաններն և երկիրը կողոպտելով յետ գարձան: պարթեաները դիմադրութիւն ցոյց չը տուին: Անտոնինոսը պատրաստուում էր կրկին պարթեաց երկիրն արշաւելու: որ սպանուեցաւ 217-ին: Նրա յաջորդ Մակրինոս կայսեր չը յաջողուեցաւ խաղաղութիւն հաստատել պարթեաց հետ: Մծրնի մերձակայքում պարթեաց թագաւորը երկու անգամ մեծ յաղթութիւն տարաւ հռովմեացոց վրայ և կոխելով հռովմեական սահմաններն աւերեց: Մակրինոսը 50 միլիոն դենար (20,000,000 ռուբլու չափ) վճարելով պարթեաց թագաւորին՝ խաղաղութեան դաշն հաստատեց: Այդ միջոցին (222 թ.) Արտաւադանը միահեծան տէր դարձաւ պարթեական գահին յաղթելով իւր եղբորը:

Պարթեական իշխանութեան վախճանը հասել էր: Արտաւադանը չը կարողացաւ այդքան դժուարութիւններով ձեռք բերած գահը իւր ժառանգին թողնել: նա եղաւ վերջին պարթեական թագաւորը Պարսկաստանում:

Պարսիս նահանգը, որտեղից դուրս եկաւ

պարթեական իշխանութեան կործանիչը, բոլոր պարթեական շրջանում վարել է առանձնական կեանք: ուստի և շատ սակաւ է յիշատակուում: Նոր ժամանակներումն գտնուած գրամների շնորհիւ միայն գիտենք այժմ: որ Պարսիսը մի առանձին փոքրիկ թագաւորութիւն էր: Մեր ունեցած գրամները երեք գանաղան շրջաններից են. առաջին շրջանի իշխանները կոչուում են Պերիտարի: երկրորդին և երրորդինը Վալքա: երրորդ շրջանի թագաւորները զանազանուում են նախընթաց երկու երկու շրջանի իշխաններից իւրեանց պարթեական զգեստով: Այս գրամների երկրորդ երեսի վրայ գտնուում է միշտ կրակի սեղանը, որ ցոյց է տալիս՝ թէ Պարսիսի իշխաններն սկզբանէ ջերմեռանդ կրօնապաշտներ էին: Այս իշխանների անունները մասամբ հին պարսկական, աքեմենեան անուններ են: ինչպէս՝ Բարեհ, Արտաշէս և մասամբ Սասանեան ժամանակի, ինչպէս՝ Ներսէհ, Եւաղկերտ և ընդ: Այս իշխանների ժամանակի և նրանց գործերի մասին մենք շատ քիչ բան գիտենք: երկրորդ գարու կիսին բոլորովին քայքայման էր հասել այդ թագաւորութիւնը: Պերսիսը կեդրոն էր պրագաշտական պաշտաման: երկրի մայրաքաղաքում: Ստահրում կամ Իստաֆրում: որ գտնուում էր Պերսեպոլիսի մերձակայքում: գտնուում էր Անահէդ դիցուհու նշանաւոր տաճարին: Այս տաճարի վերակացուն էր Սասան: սաւաքունի ցեղից մի աղջիկ կին առնելով՝ հիմք դրաւ իւր տան ապագայ մեծութեան: Այս ամուսնութիւնից ծնաւ Պարակը: որ իւր որդի Արտաշիւրի համար Բարաքեղեղի հրամանատարութիւնը ձեռք բերաւ: Այս եռանդուն և փառասեր երիտասարդն սկսաւ 212 թ. ից մանր թագաւորների դէմ կռուել և յաղթելով նրանց՝ սպանել: Պարակը իւր որդու զրդմամբ պատերազմի դուրս եկաւ Իստահրի վերջին թագաւոր Գոգհեհի դէմ և յաղթելով սպանեց նրան: Սրանից յետոյ Պարակը դիմեց Արտաւադանի և խնդրեց: որ Գոգհեհի թագը իւր աւագ որդուն տայ: Արքայից արքան չը համաձայնեց: Բայց Պարակը ուշք չը դարձրեց նրա վրայ: երբ Պարակը մեռաւ Իստահրում՝ թագաւորեց նրա աւագ որդի Հապուհը:

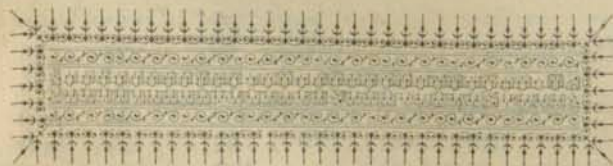
Եթէ Հապուհը պատահաբար չը մեռնէր շուտով, երկու եղբայրների մէջ կռիւ պիտի ծագէր: Բայց Հապուհի մահուանից յետոյ Արտաշիւրը գրաւեց Ստահրը: ապա իւր ընտանիքի մէջ կատարած արիւնհեղութեամբ տէր դարձաւ նախ իւր տանը: ապա բոլոր Պերսիս նահանգին: Միայն այժմ բացուեցաւ Արտաւադանի աչքը և նա 224-ին Նիրոֆարին ուղարկեց: որ Արտաշիւրին շղթայակապ իւր առաջը բերէ: Այս առթիւ ծագեց այն պատերազմը: որ վախճան տուաւ պարթեական իշխանութեան: Արտաշիւրը լսելով Նիրոֆարի գալը արշաւեց Հագ - Հապուհի: Իսպահանի թագաւորի դէմ և յաղ-

թեկով նրան՝ տէր դարձաւ նրա երկրին, ապա յաղթեց և Ահիպի թագաւոր Նիրոֆարին, Այս յաղթութիւններէից յետոյ գրաւեց նա և Մեզնէ կողած երկիրը, Սրանից յետոյ պատգամ ուղարկեց Արտարանին տեղ և ժամանակ նշանակելու կռուի համար։ Արտարանը այս հրահերն ընդունեց և Հորմիզդշան գաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում յաղթուեցաւ և սպանուեցաւ։ Արտաշիրը արքայից արքայ հրատարակուեց 227-ին ապրիլի 28-ին։

Արտաշիրը յաջորդ ժամանակի ընթացքում մինչև 228 թուականը հետեւեալ գործերը կատարեց, նախ Ատրա քաղաքի վրայ յարձակուեցաւ և առնել չը կարողանալով՝ յետ քաշուեց, ապա յարձակուեց Մարաստանի վրայ և գրաւեց նրա մեծ մասը, անկաջող փորձ արաւ Հայաստանին տիրելու և յետ միութեամբ հայերից։ Տիգրանին տիրեց Արտաշէս 227-ի աշնանը, որովհետև Արտարանի մահուանից յետոյ նրա եղբայր Վաղարշ Ե. միառժամանակ կարողացել էր դէմ դնել Արտաշիսին։

Արեւելեան Պարսկաստանին Արտաշիրը աւելի ուշ է տիրել, նրա ձեռքն անցած երկրներն էին Սակաստան, Վրկան և Մերք, բոլորովին արեւելեան երկրները դեռ երկար ժամանակ ազատ մնացին Սասանեան տիրապետութիւնից, այնտեղ իւր գոյութիւնը պահպանեց հին Տոխարացոց թագաւորութիւնը, որի վախճանն հասաւ 429 թուին երբ սասանեանները Հայաստանում վերջ դրին Արշակունի հարստութեան։

ՎԵՐՋ.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԻ ԳԼՈՒԽ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԹՈՒՆԲԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ.

Մանկավարժութիւնն ըստ երեւութի հակառակ սկզբունքներ ունի, որոնք զործնականութեան մէջ շատ դժուարութեամբ են միանում։ Սա զոր օր. պատուիրում է. Մի անգամից երկու քան մի՝ սովորեցրու, ապա թէ ոչ երկուսն էլ զլսի մէջ կը շփոթուին։ Ապա աւելացնում է. Տեսեալի մասուր աշխատութիւնը և միաւորիլ ինչ որ միաւորել հնարաւոր է, ապա թէ ոչ զլուխը կը ծան-

րարեւնուի հատ հատ անօգուտ ծանօթութիւններով։

Այս պատուէրների իմաստն այն է, թէ զոր օր. երբ որ թուարանութիւն ես ուսանում կամ ուսուցանում, դու անշուշտ պետք է խնդիրներ լուծես. իսկ խնդիրները դու կարող ես կամ խառնիխուռն անխորհուրդ կերպով կուտակել, կամ այնպէս ընտրութիւն անել նոցանից, որ զուգընթացաբար մի կարեւոր բան եւս ուսանես կամ ուսուցանես։ Դ հարկէ հարկաւոր է վերջին ուղղութեամբ ընթանալ, որովհետև միտքն աւելի առողջ է, երբ որ զուգակցած պատկերների տէր է դառնում, քան եթէ նոքա կցկտուր և զատուցած լինին միմեանցից։ Թէ այդ գործը հնարաւոր և օգտաւէտ բան է, այդ մասին աւելորդ ենք համարում երկարել, որովհետև մենք այդ փորձել ենք ցոյց ապ 16 տարի սորանից առաջ մի առանձին զբօսկով, որ հետեւեալ վերնադիրն է կրում. Վիտանքի հանգամանքների համեմատ թուարանութիւն։ Գերմանիայում սկսուած այս ուղղութիւնը ամենայն տարի աւելի և աւելի կատարելագործուում է, որ արձագանք դառաւ նաև Ռուսաստանում կարծենք, սկզբում Лубеніх-ի շնորհիւ։ Այժմ նոր հրատարակուած այդպիսի զբօսից մէկը մեր ձեռքը լինելով, * կարեւոր ենք դատում նորա մի զլսի բովանդակութիւնը քաղուածօրէն այս տեղ հաղորդել։

Այդ զլուխը այն մասին է խօսում, թէ «Մօր զլխաւոր հոգսերից մէկն է՝ ընտանիքին կերակրելու պարտքը»։ Մենք այս զլուխը ընտրում ենք այն պատճառով, որ մեր հասարակութեան նոյն իսկ բարձր դասակարգում գեղեցիկ սովորութիւն է մտել իւրեանց դուստրներին կրթել նաեւ տան համար։ Յայտնի է թէ Տիխիսում մասնաւորապէս խոհարարական արհեստը արդի խելացի հիմունքներով տարածելու համար՝ որքան ջանք է դործ դնում տ. Վ. Ռոտինեանցը։ Այժմ ամէնքը համոզուած են, թէ բաւական չէ, որ կերակուրը գեղեցիկ պատրաստուի, համեղ լինի. սոսկ ակտրժելի պատառներով կարելի է խանդարել

* Das Rechnen im Haushalte, v. Huster und Kretschmar.